

4. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте [Текст] / Л. С. Выготский. – М. : Просвещение, 1991. – 93 с.
5. Выготский Л. С. Эстетическое воспитание [Текст] // Педагогическая психология / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1991. – 132 с.
6. Даниэль С. М. Искусство видеть [Текст] / С. М. Даниэль. – Л.: Искусство, 1990. – 223 с.
7. Лафренье Питер. Эмоциональное развитие детей и подростков [Текст] / Лафренье Питер. – СПб. : Прайм – ЕВРОЗНАК, 2004. – 256 с.
8. Неменский Б. М. Мудрость красоты. О проблемах эстетического образования [Текст] / Б М. Неменский. – М. : Просвещение, 1987. – 255 с.
9. Шульга Л. М. Барвиста радість (Розвиток творчих здібностей у дітей дошкільного віку на заняттях із малювання): Методичний посібник [Текст] / Л. М. Шульга. – Запоріжжя: ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2012. – 280 с.

УДК 37.013.75 [37/013/73]

Лідія Ткаченко
м. Київ

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ В СИСТЕМІ «УЧИТЕЛЬ – УЧЕНЬ»: КОНТЕКСТ СИНЕРГЕТИКИ

В статье рассмотрена педагогическая проблема развития личности в субъект-субъектных отношениях основных участников образовательно-воспитательного процесса – учителя и ученика – в современных условиях. Основным методологическим условием успешного осуществления педагогического процесса развития личности как основной цели образовательно-воспитательного процесса автор определяет синергетический подход. Описаны некоторые принципы организации синергетической системы, каковой и есть личность. Очерчены параметры развития личности с учетом методологии синергетики.

Ключевые слова: *развитие личности, субъект-субъектные отношения, синергетическая система, синергетический подход, методология синергетики.*

The paper considers the problem of pedagogical conditions of the development of personality in subject-subject relations of the main actors of the educational process – teacher and student. The main methodological condition for the successful development of the individual as the main goal of education is synergetic approach as it defines by the author. Some basic principles of synergetic system are present. The author indicated that the personality is the synergetic system and outlined the parameters of the development of personality based on the methodology of synergetic.

Key words: personal development, subject-subject relations, synergetic system, synergetic approach, methodology of synergetic.

Інформаційне суспільство з необхідністю увиразнює проблеми освіти, пов'язані із розвитком особистості. У національних освітніх документах сформульовано вимоги формування компетентності особистості в основних галузях знань [3], а перед учителем поставлено завдання впровадження демократичних суб'єкт-суб'єктних відносин у системі «учитель – учень» [9]. По-новому у сучасній філософії людиноцентризму осмислюється розвиток людини, який визначається як самореалізація особистості [4]. Сучасні вимоги до особистості можна сформулювати як сформованість умінь, необхідних для:

- аналізу інформаційних потоків, розпізнавання та відокремлення істинного знання від хибного;
- екстреного реагування на події швидкозмінного світу;
- динамічного пошуку та ухвалення оптимальних рішень (щодо більш нестандартних);
- продуктивної комунікації;
- проектної діяльності (пов'язаної із толерантністю, взаємодією, результативністю, самоорганізацією) тощо.

Передусім це означає сформованість в особистості здатності до самостійності мислення й дій, уміння постановки задач і мобілізації наявних засобів і компетентностей для їх розв'язання, навички аналізу інформації, критичного мислення й здібностей до прогнозування розвитку ситуації, розуміння незворотності розвитку й множинності його варіантів.

Риси особистості, на основі яких формуються відповідні компетентності, що можна характеризувати як інноваційні, неможливо сформулювати, продовжуючи застосовувати для цього не інноваційні методи. Отже, сьогодні потрібні нові методологічні основи, а також педагогічні умови, створювані учителем на цій основі, які забезпечували б розвиток особистості, що відповідав би викликам сучасного цивілізаційного поступу.

Зазначене переконує в необхідності застосування інших, відмінних від використовуваних у попередню епоху, регламентованих в освітній діяльності, підходів до розвитку особистості. Сучасна педагогічна та філософська думка наголошує затребуваність «синтетичних» моделей пізнання, методологічно збагачених «антропологічним змістом» і принципами некласичного ідеалу наукової раціональності [8], а також зазначає, що принципи постнауки полягають в єдності раціонального й ірраціонального, імовірно-статистичному характері причинності, немеханічному типі системності, відносності та енергетизмі [2].

Основними дійовими особами сучасної освіти залишаються учитель та учень, студент та науково-педагогічний працівник. Їхні відносини, про що неодноразово зазначалося у філософсько-освітніх та педагогічних дослідженнях, мають змінитися на суб'єкт-суб'єктні. Нове мислення має витіснити й замінити традиційне уявлення про функції, а, отже, й цінність учителя, як і завдання, є цінність учіння.

Минулі стереотипи (які є досить живучими як у вчительському осередку, так і в колі батьків, які виховувалися попередньою, традиційною, системою освіти) передусім передбачали, що саме учитель, який викладає, є володарем інформації і передавання цієї інформації (яку традиційно називають знанням) є його безпосереднім завданням. Насправді ІТ-середовище та ІТ-засоби вже розв'язали проблему домінування вчителя у цьому процесі. Отримання будь-якої інформації за допомогою мережі Інтернет, а також надзвичайно швидке продукування знань та їх оновлення, позбавляє вчителя його цінності й смислу діяльності як інформаційного джерела.

Більше того, «той, кого навчають» саме завдяки оперативності ІТ-засобів (незрівнянно зменшується час на отримання та обробку інформації) та їхню загальнодоступність, перетворюються на «того, хто навчається». Він (і вже в зовсім ранньому віці) сам шукає інформацію, осмислює (аналізує, групує, співставляє, класифікує, адаптує), присвоює її як знання, наділене його власними смислами й цінністю, та використовує. І якщо зі здобуттям інформації учень може впоратися сам, то в її осмисленні й застосуванні (що у сучасних освітніх стандартах названо компетентністю) є необхідною допомогою вчителя. Відповідно до мети й завдань освітньої діяльності, окреслених в освітніх документах останнього часу, акцент із завдань і функцій з навчання переноситься на завдання й функції з розвитку особистості учня.

На допомогу в розв'язанні окресленої проблеми приходять застосування синергетичного підходу в освіті й педагогіці, що відкриває нові можливості й шляхи реалізації завдань освітньо-педагогічної діяльності.

Методологія синергетики, що, за визначенням С. П. Курдюмова, О. М. Князевої, є орієнтованою на виявлення загальних ознак еволюції і самоорганізації складних систем, стає джерелом нового погляду на світ, нового – еволюційного та холістичного – бачення світу [6]. В інтерпретації В. І. Аршинова, В. Г. Буданова, це – новий міждисциплінарний напрям, що визначає стратегічною метою відкриття (конструювання) закономірностей (принципів), що є в основі самоорганізації, і вивчаються різними науками [1].

У цілому синергетика визначається як міждисциплінарний напрям наукових досліджень, у межах якого вивчаються загальні закономірності взаємних процесів переходу хаосу і порядку у відкритих нелінійних системах фізичної, хімічної, біологічної, економічної, соціальної та іншої природи [14]. Застосованою в якості методологічного підходу синергетика є через виявлення загальних ідей та закономірностей у різних сферах. Визначення синергетики Г. Хакеном як сукупного колективного ефекту взаємодії значної кількості підсистем, що призводить до утворення стійких структур та самоорганізації у складних системах [15], відкриває можливості не лише спостереження, а й прогнозування ефекту самоорганізації. Під останньою розуміють виникнення просторових, часових або функціональних структур у нелінійних системах, що знаходяться у далеких від рівноваги станах в особливих критичних точках [14].

Особливість біологічних систем, а також їхніх неорганічних аналогій, полягає в тому, що вони здатні до самоорганізації, тобто, до спонтанного утворення і розвитку

складних упорядкованих структур, зауважує В. Ф. Прісняков [10], а отже, як й інші синергетичні системи, можуть розглядатися у рамках загальних закономірностей синергетики.

Розв'язання окремих проблем освіти та педагогіки з використанням синергетичного підходу пропонують М. В. Богуславський, В. Г. Віненко, А. А. Ворожбитова, С. У. Гончаренко, Е. Ф. Зеєр, Л. Я. Зоріна, В. О. Ігнатова, О. М. Іонова, О. М. Князева, С. В. Кульневич, С. П. Курдюмов, В. В. Маткин, Т. С. Назарова, Т. А. Челнокова, В. С. Шаповаленко та ін.

Синергетична парадигма розглядається як «відносно жорсткий каркас методологічних принципів» [5], що більше застосовуються у реформуванні освітніх систем. Цілісний синергетичний підхід до досягнення перебігу процесів освітньо-педагогічної галузі й прогнозування перспектив її розвитку застосовують В. П. Андрущенко, О. В. Вознюк, І. А. Зязюн, В. В. Ільїн, В. Г. Кремень, О. С. Пономарьов та ін.

Виходячи з викладеного, можна стверджувати, що й проблему розвитку особистості можна розглядати з позицій синергетичного підходу. Аспект розвитку особистості в дефініціях синергетики, а також парадигма синергетичного підходу в педагогіці нами розглянуті у попередніх публікаціях [12, 13]. Метою цієї статті є розгляд проблеми розвитку особистості у системі «учитель – учень» за синергетичного підходу. Завданнями дослідження є окреслення параметрів розвитку особистості із застосуванням методології синергетичного підходу.

Розглянемо дефініції та визначення понять, про які йдеться у більшості робіт із синергетики:

1) відкритість системи, що забезпечує у самоорганізованих системах постійний обмін речовиною, енергією, інформацією (наявність у них їхніх джерел і/або стоків), що означає неможливість повністю описати систему та повністю її контролювати; відкриті системи пов'язані зі зовнішнім середовищем та змушені пристосовуватись до нього;

2) нелінійність розвитку системи, що пояснює неоднозначну непередбачувану реакцію на зміну зовнішнього або внутрішнього середовища, тобто, можливість численних варіантів розвитку системи; незворотність й багатоваріантність її еволюції;

3) принцип когерентності означає узгодженість, синхронність взаємодії внутрішніх елементів, що проявляється в масштабі системи;

4) нерівноважність системи репрезентує здатність до спонтанного утворення нових типів структур, але одночасно нерівноважність є обов'язковою для цього умовою;

5) біфуркація (роздвоєння) – нерівноважний стан системи перед вибором шляхів еволюції; з точкою біфуркації може бути пов'язаний стан системи, коли флуктуації (найменші коливання у складових системи) чи випадкові обставини можуть змінити напрям подальшого її розвитку;

6) катастрофа – стрибкоподібні зміни системи, що виникають у вигляді раптової її відповіді на плавну зміну зовнішніх умов;

7) принцип дисипативності – перетворювання та розсіювання енергії, що надходить до системи – виражається у самопідтримування структури або перетворення системи на активну;

8) принцип емерджентності, що характеризує складні відкриті самоорганізовані системи з боку виникнення нових, інтеграційних, якостей, що з'являються завдяки об'єднанню окремих компонентів системи, яким новоутворення не були властиві;

9) надмалий вплив – надзвичайно малий чинник зовнішніх стосовно системи діянь, що може призвести до її якісних змін.

Зазначені принципи та пов'язані з ними поняття виявляються саме тими координатами, що дозволяють по-новому зрозуміти принципи розвитку особистості та можливість організації належних виховних впливів. Розглянемо, яким чином вищезазначені поняття виводять розуміння розвитку особистості в нову площину.

Особистість, з точки зору синергетики, – складна багаторівнева самоорганізована система. Складність та багаторівневність зумовлена як на фізико-біологічному так і духовно-психічному рівнях. Самоорганізованість особистості на рівні її організації (онтогенетичному) утверджує С. Д. Максименко. Він розуміє становлення особистості як саморозвиток єдиної, цілісної й унікальної системи та визначає вихідні рушійні сили цього процесу як не пізнану енергію особистості, що називає «нужда»: «... не потреба і не зовнішні умови слугують джерелами розвитку (вони є чинниками функціонування), а саморух нужди у її складних внутрішніх суперечливих взаємовідносинах із потребами» [7]. У дефініціях синергетики зазначений стан може бути описано, як стан нарівноваженості особистості.

За умов використання синергетичного підходу розвиток особистості постає як постійний рух від одного стану системи до іншого, в якому хаос, порядок, руйнування/створення, проходження точок біфуркації (моментів перелому й можливості вибору) тощо є природними станами системи, що, послідовно змінюючи один одного, вибудовують безперервний ланцюг перетворень. Можливість розвитку особистості закладена у структурі самої особистості – це потенція, що може бути спонтанно реалізованою в одному з багатьох варіантів. Розвиток особистості неможливо сприймати й прогнозувати як пряму залежність від «педагогічного тиску» – виховних впливів, організації виховного середовища, кількості залучених засобів і зусиль тощо.

У педагогічній взаємодії необхідно враховувати, що особистість як складна відкрита біо-фізіо-соціальна система завжди знаходиться у складній взаємодії із зовнішнім середовищем (у термінології синергетики, знаходиться у стані нескінченної кількості впливів, що на неї здійснюються). Отже, не можна підходити до особи вихованця як до статичної, незмінної даності на будь-яких часових відрізках – потрібно весь час рефлексивно визначати її стан і постійно створювати умови подальшого руху (розвитку).

Нерівноважність у координатах синергетичної системи «особистість» має сприйматися як здатність та готовність до утворення нових ускладнень системи. Ця особливість має цілеспрямовано використовуватись як педагогічна умова в системі суб'єкт-суб'єктних відносин учителя й учня для організації бажаних змін в розвитку учня. Учитель має пам'ятати, що нерівноважність системи створює передумови змін, які можна й потрібно використати для розвитку особистості, і навпаки, стан спокою, константність

означають відсутність умов для змін. Стан рівноважності синергетичної системи «учень» потребує значно більших зусиль від учителя для здійснення впливу й досягнення бажаних змін.

За синергетичним підходом маємо виходити з того, що особистість як відкрита система, що розвивається, у своєму русі, завдяки нелінійності розвитку, закономірно проходить нестійкі стани, в яких вплив на систему є, з одного боку, більш ефективним, з іншого – найбільш небезпечним, оскільки може призвести до небажаних станів і напрямів у розвитку системи.

Суб'єкту-вихователю необхідно керуватися настановою, що немає прямої залежності між силою виховних впливів, кількістю витрачених зусиль, настійливістю дій вихователя і змінами у якостях вихованця в потрібному руслі. Необхідно пам'ятати, що не відповідає внутрішнім потребам особистості, вплив може зашкодити узгодженому, неконфліктному її розвитку як когерентної системи.

Синергетичний підхід, по-перше, заперечує нав'язування системі такого стану, який для неї не є властивим, по-друге, зобов'язує враховувати феномен недостатнього впливу. Об'єднання двох принципів синергетичного підходу показує, що більш доцільним виховним засобом є так зване «м'яке управління», що здійснюється з допомогою незначних, але належних резонансних впливів, які були б суголосними власним внутрішнім тенденціям розвитку системи. Завдання такого управління полягає у тому, щоб завдяки незначному зусиллю «підштовхнути» систему до одного з її власних сприятливих шляхів розвитку. Своєчасні резонансні впливи виявляють значні потужні внутрішні резерви системи. Тобто, ефективним буде такий виховний процес, що за незначного зовнішнього впливу вихователя викличе резонансний внутрішній відклик у системі дій вихованця, при чому вектор дії в обох випадках співпадатиме і буде спрямованим у бік бажаного шляху розвитку. Це викличе мобілізацію внутрішніх можливостей, представлених задатками особистості, й вивільнення енергії творчості.

Емерджентність, як характеристика синергетичної системи, обумовлює виникнення її інтегративних якостей, що з'являються за рахунок об'єднання, але не простої перестановки чи додавання окремих з них, нижчого рівня організації. Мовою педагогіки це означає, що формування компетентностей особистості відбувається на основі синтезу знань, умінь та соціальної адаптації.

Фахівцю, який здійснює цілеспрямований виховний вплив на особистість, потрібно пам'ятати, що він та його вихованець є суб'єктами взаємодії [11], тобто, разом із суб'єктом виховання складають синергетичну систему, в якій їхня взаємодія має бути когерентною (узгодженою). Суб'єкт-суб'єктна педагогічна діяльність передбачає розвиток як вихованця, так і вихователя. Суб'єкт-вихователь так само піддається розвитку, тобто, проходить періоди неврівноважених станів і точок біфуркації, в яких важливо не втратити системний зв'язок із суб'єктом-вихованцем. Важливо, щоб розвиток «об'єднаної» системи був прогресивним

Ймовірність існування кількох варіантів розвитку системи загострює проблему вибору і проблему адекватного впливу. Проблема вибору, як правило, стоїть перед самою особистістю, що розвивається, тоді як проблема впливу – перед вчителем, вихователем.

Разом з тим, необхідно зауважити (про це йдеться у дослідженнях І. А. Беха, М. Й. Боришевського, О. В. Шевченко), що енергією, яка виступає рушійною силою розвитку особистості є її духовність. Основа духовності – моральність – є тим атрактором, що спрямовує (притягує, визначає, змінює) розвиток особистості, і у точках біфуркації скеровує в русло гуманістичних цінностей, стає орієнтиром вибору моральної вчинковості.

Головний висновок з викладеного наступний: оскільки розвиток особистості виступає як постійне самовизначення та саморозвиток системи, це передбачає суб'єкт-суб'єктне управління саморозвитком особистості з урахуванням синергетичних закономірностей.

Основні параметри розвитку особистості за синергетичного підходу, що має неодмінно враховувати соціалізатор (учитель, вихователь) можна схематично позначити на рисунку 1.

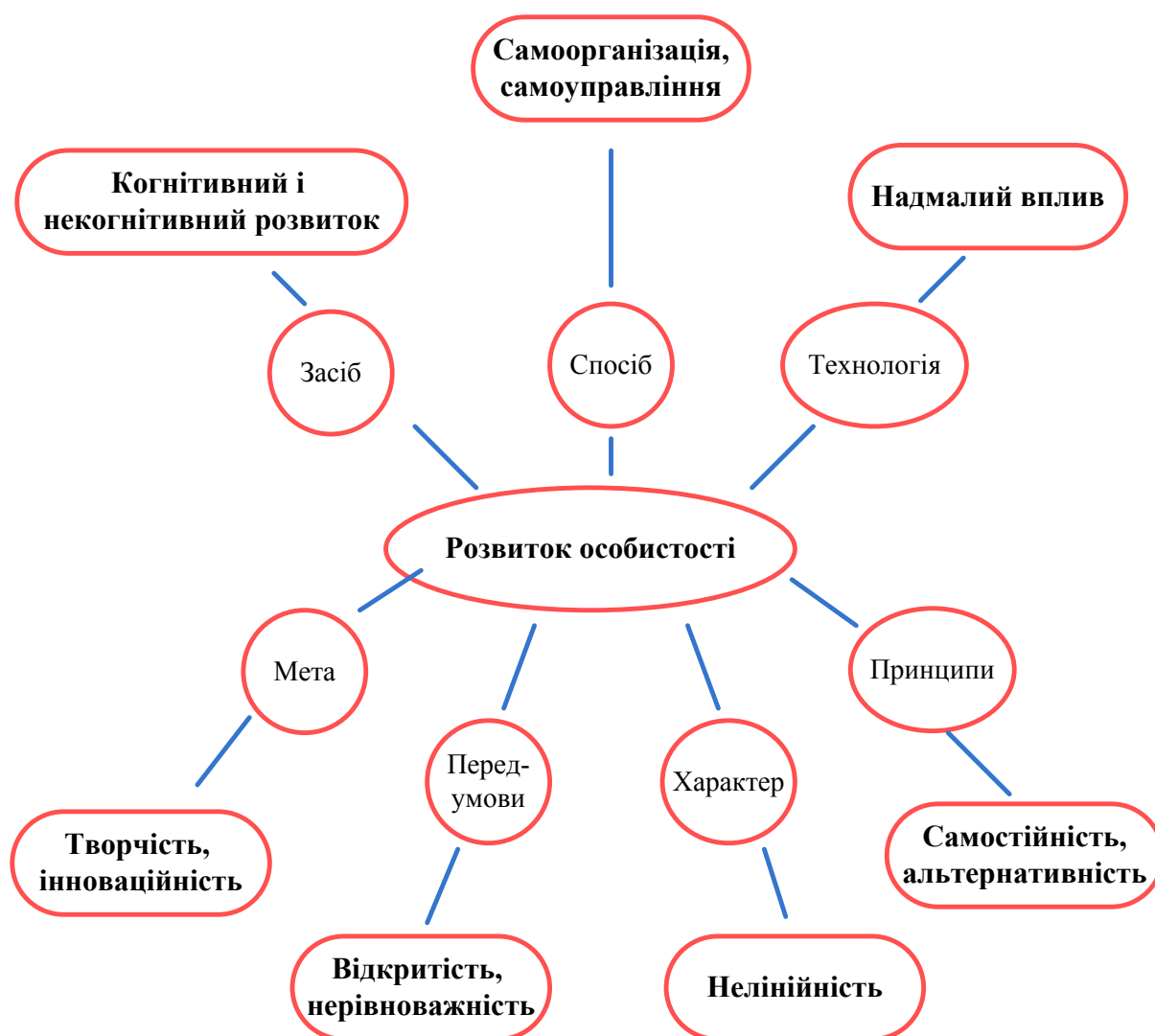

Рис. 1. Параметри розвитку особистості за синергетичним підходом

Таким чином, у розв'язанні педагогічної проблеми розвитку особистості за умови застосування синергетичного підходу у продуктивному тандемі «учитель-учень» є

наступні завдання й функції вчителя, що у сою чергу створюють педагогічні умови для розвитку учня:

1). ставлення до особистості як до відкритої системи, в якій постійно відбувається обмін інформацією, яка підвладна різноманітним впливам оточуючого середовища, у якій постійно змінюють один одного стани нерівноважності й спокою, що в цілому сприяє її розвитку;

2). врахування того, що розвиток особистості здійснюється як саморозвиток, що особистість є системою, яка постійно самодетермінується й саморозвивається, і розвиток її в принципі не обмежений;

3). забезпечення виховного впливу на особистість у суб'єкт-суб'єктній педагогічній взаємодії, в якій розвиваються обидва суб'єкти, та який здійснюється за допомогою м'якого управління з урахуванням умов здійснення надмалого впливу;

4). педагогічний вплив має враховувати внутрішні потреби й властивості суб'єкта розвитку: самостійність і здатність до самоорганізації, можливість альтернативи вибору, здібності й уподобання, при цьому увага приділяється узгодженості виховного впливу із власними тенденціями розвитку особистості як синергетичної системи;

5). саморозвиток особистості здійснюється на основі її духовності, збагаченню якої має передусім сприяти суб'єкт впливу, отже саме духовно-моральні орієнтири є тими акторами, що визначають траєкторію особистісного розвитку.

Таким чином, синергетичний підхід до педагогічної проблеми розвитку особистості відкриває шлях до найбільш ефективної форми – саморозвитку особистості, оскільки є засобом врахування внутрішніх її потенцій – обдарувань, схильностей, уподобань. В системі «учитель–учень» розвиваються обидві її складові, що дає можливість застосування адекватних впливів щодо учня з урахуванням ситуації готовності учня (стану нерівноважності) до їх сприйняття. Синергетичний підхід забезпечує самостійність та альтернативність вибору власного шляху розвитку особистості при найменшій педагогічній корекції з боку вчителя, а також формування необхідних компетентностей для самодійснення. Це шлях до самореалізації й вивіщення особистості, вивільнення енергії для творчості.

Використані літературні джерела

1. Аршинов В. И., Буданов В. Г. Роль синергетики в формировании новой картины мира // Вызов познанию: Стратегии развития науки в современном мире. – М.: Наука, 2004. – 374–393 с.

2. Бряник Н. В. Философский смысл картины мира неклассической науки / Н. В. Бряник // Вопросы философии. – 2013. – № 1. – С. 93–104.

3. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/ua//often-requested/state-standards/>

4. Кремень В. Г. Людиноцентризм в стратегиях освітнього простору / В. Г. Кремень. – К.: Педагогічна думка, 2009. – 520 с.

5. Кремень В. Г. Синергетика в освіті: контекст людиноцентризму // В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – К.: Педагогічна думка, 2012. – 368 с.
6. Курдюмов С.П., Князева Е.Н. У истоков синергетического видения мира // Самоорганизация и наука: Опыт философского осмысления / РАН, Ин-т философии, отв. ред. Акчурина И. А., Аршинов В. И. – М.: Аргумент, 1994. – С. 162–186.
7. Максименко С. Д. Психологічні механізми розвитку і саморозвитку особистості // Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в освітньому просторі : Матер. методол. сем. АПН України, 19 бер 2008 р. – К.: АПН України, 2008. – С. 30–37.
8. Медведєв В. А. Концептуальное пространство социологии в формате неклассической модели рациональности // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2005. – Т. VIII. – № 3. – С. 5–21.
9. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf>
10. Прісняков В. Ф. Синергетика // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 811.
11. Сисоєва С. О. Педагогічні технології творчого розвитку особистості: проблеми і суперечності // Творча особистість у системі неперервної професійної освіти: Матер. міжнар. наук. конф. 16-17.05.2000 р. / За ред. С. О. Сисоєвої і О. Г. Романовського. – Х.: ХДПУ, 2000. – С. 84-90.
12. Ткаченко Л. І. Парадигма синергетичного підходу в педагогіці // Нові технології навчання: наук.-метод. зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. – К., 2013. – Вип. 78. – С. 184–188.
13. Ткаченко Л. І. Розвиток особистості в дефініціях синергетики: освітньо-педагогічний тезаурус // Освіта та розвиток обдарованої особистості. – 2013. – № 8–9. – С. 20–24.
14. Філософський енциклопедичний словник / Наук. ред. Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук. – К.: Абрис, 2002. – 774 с.
15. Хакен Г. Синергетика / Герман Хакен. – М.: Мир, 1980. – 405 с.